

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2021.2.9>

УДК 811.111'42:070.447(045)

Аліна САЇК

кандидат філологічних наук, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», пр. Дмитра Яворницького, 19, м. Дніпро, Україна, 49005
ORCID: 0000-0001-5092-9481

Alina SAIK

Candidate of Philological Sciences, Dnipropetrovsk Polytechnic National Technical University, 19 Dmytro Yavornytskoho Ave., Dnipro, Ukraine, 49005
ORCID: 0000-0001-5092-9481

**МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА ОЗНАКА
КУЛЬТУРИ НАЦІЇ****MENTALITY AS ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTER
OF NATION CULTURE**

У статті подається сучасне трактування поняття «менталітет». Формування національної мовної картини світу відбувається під впливом цілої низки факторів – географічного, історичного, культурного, релігійного (названі чинники є визначальними величинами також для процесів виникнення і становлення таких системних утворень, як національна психологія і національна мовна особистість (національний менталітет)). Описується формування концептуальної картини світу. Розглядаються два типи концептуалізації навколишньої дійсності. Представлено низку факторів, під впливом яких відбувається формування національної мовної картини світу.

Ключові слова: менталітет, концептуальна картина світу, мовна картина світу, етнос, мова, свідомість, образ.

In the article modern definition of mentality is given. The formation of a national linguistic picture of the world occurs under the influence of a number of factors – geographical, historical, cultural, religious (these factors also act as determining values for the emergence and formation of such systemic formations as national psychology and national linguistic personality (national mentality)). The formation of a conceptual outlook of the world is described. Two types of conceptualizing of surrounding reality are under analysis. A number of factors, which influenced at the formation of a nation language outlook of the world, are presented.

Keywords: mentality, conceptual outlook of the world, language outlook of the world, ethnicity, language, consciousness, image.

Постановка проблеми. В умовах постійного розвитку людства та процесів, що відбуваються у навколишній дійсності, постає логічне питання про те, чи впливає все це на зміни у ментальності, у її характері тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом це питання порушується науковцями у багатьох працях із когнітивної лінгвістики, що свідчить про його актуальність. Значним внеском у дослідження цього питання національної ментальності стали роботи О. Колісника, О. Киричука, А. Маленко, Т. Воропаєвої, І. Грабовської, І. Лисого, А. Швецової та ін.

Постановка завдання. Формування ментальності як етноодиниці в умовах розвитку світу.

Виклад основного матеріалу. Складником комплексу основних уявлень (знань) людей про світ, закладених у свідомість такими інформаційними каналами, як культура, мова, релігія, наука, суспільні контакти,

є поняття «менталітет», у визначенні якого серед дослідників немає однаковості («колективне несвідоме», «культурний код», «духовний ефір» – широке розуміння; «психологічні особливості етносу», «національна свідомість», «традиція» – вузьке розуміння). Когнітивні дослідження культури народу і його менталітету співвідносяться з об'єктивацією структурних параметрів, які визначають організаційні та функціональні характеристики ментально-мовного інформаційного простору, систематизація якого (тобто виділення концептів) формує концептуальну картину світу, яку визначають як «сукупність знань, уявлень представників етносу, результатів людської діяльності і процесів дослідження та пізнання світу» [11, с. 5], тобто система понять про сукупність фрагментів довколишнього світу (як реальних об'єктів і явищ (предмети, властивості, дії, стани тощо), так і ірреальних, витворених роботою люд-

ської фантазії (біс, домовик, лісовик та ін.) [5, с. 121]. Водночас до неї додається і система значень, які знаходять своє втілення в цих фрагментах через посередництво словазнака і слова-концепту [3, с. 11]. Отже, у формуванні ККС беруть участь, з одного боку, поняття, в яких етнічна свідомість відображає сукупність об'єктів довколишнього світу, об'єднаних у систему, а з іншого – система смислів, що пов'язані з цими реаліями через посередництво мовних засобів (слів). Під терміном «концептуальна система» дослідники розуміють «сукупність згустків понять, образів, із яких складається світ» [7, с. 5], ментальний рівень (ментальну (психічну) організацію), де розташовується сукупність наявних концептів, даних людському розуму, упорядковане об'єднання; це система думок і знань про навколишній світ, яка здійснює відображення досвіду людини [6, с. 15]. Поряд із концептосферою (сферою знань) є концептосфера мови, яка є сферою вербалізованих знань, ознаки якої значною мірою детермінуються поведінковими особливостями, складом характеру, способом мислення і структуривання дійсності. Сучасне наукове трактування поняття «менталітет» охоплює сукупність символів, формування яких відбулося в межах відповідної конкретної історико-культурної епохи та національності. У процесі спілкування із собі подібними (тобто повторення) відбувається закріплення згаданої сукупності символів. Вони є основою ККС певного народу. Здебільшого мова є засобом розкриття стилю мислення народу, а також створення концептуального, неповторного його образу, доповнення якого здійснюється через мистецтво, парамовлення, правила етикету тощо [2, с. 137]. У мові, зокрема в його лексичному складі, знаходить своє яскраве відображення характер і світогляд народу. Так, наприклад, дослідження лексики певної мови дає змогу зробити висновки про специфіку бачення світу носіями цієї мови [1, с. 481]. Географічне середовище постає однією з основних детермінант становлення етнічної ментальності. Це той комплекс природних умов, який виник незалежно від людини. Етнічні спільноти тісно пов'язані з географічним середовищем. Етнологи помітили, що в різних точках планети є етноси з такими ментальними рисами. До детермінант розвитку етнічного менталітету належать також образ і ритм життя, які впливають зі специфіки природного середовища й господарської діяльності. Кожна етнокультура має свій власний «ментальний інструментарій» – мову, обряди, міфи, вірування, звичаї, мисте-

цтво, мораль тощо. На національну культуру сучасного українського суспільства істотно вплинули соціально-історичні й історико-культурні аспекти формування й еволюції засад українського етносу, що стало й підвалинами формування особливостей національної ментальності України. У ментальному феномені слід враховувати не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формування національної свідомості, які відповідають його певному способу життєдіяльності. Національна ментальність не зводиться до чисто психологічного явища, вона має буттєвий статус в історичній практиці народу. Національна ментальність є структурою, що складається історично. Україна (як історична нація) має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Означена ментальна структура є віддзеркаленням складного взаємопроникнення та щільного взаємозв'язку суспільних явищ, що описуються такими термінами соціальних наук, як національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, народна пам'ять, національні архетипи, національна мрія, національна ідея, самоврядні потенції української ментальності тощо [12, с. 141]. Різноманітне і глибоке розкриття сутності суспільного життя людини неможливе і поза розумінням такого явища, яке окреслюється поняттям «етнос». Етнос – це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу. Етнічне буття людини прив'язане до певної місцевості з її географічними особливостями, що позначається на особливостях побуту і культури, на характері людей, традиціях, звичаях, спільній історичній долі та інших об'єднувачих факторах, що далеко виходять за межі географічного середовища. Етнос характеризується і певною спільністю психічних рис індивідів, що входять до його складу, які формуються під впливом природно-кліматичних умов. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримує в соціально-культурному оформленні, вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей. Формування ККС детермінується особливостями культурного та соціального життя того чи іншого етносоціуму, його об'єктивним та

суб'єктивним вимірами. Через це кожний такий етносоціум формує свій, неповторний, відмінний від інших загальний образ світу. Як слушно у зв'язку з цим зауважує В. Кононенко, «в концептуальних баченнях кожного етносу знайшли відтворення ментальні риси, психіка народу – носія цих духовних цінностей» [4, с. 234]. Тому слова та виражені ними концепти можуть бути позначені яскравою національною специфічністю і навіть унікальністю [12, с. 141]. Отже, кожне етнічнеутворення має свій спосіб сприйняття і пояснення світу, який відображається мовою цієї етноодиниці. «Щоб уловити свої душевні рухи, – писав О. Потебня, – щоб осмислити свої зовнішні сприйняття, людина повинна кожне з них об'єктивувати у слові і слово це привести у зв'язок з іншими словами» [8, с. 120–121]. Різні мови, будучи «різними баченнями» (В. фон Гумбольдт) того самого об'єкта, формують кожна свою матрицю концептуалізації світу. Водночас кожна мова є певним складником того ментально-мовного простору, який охоплюється поняттям «картина світу». Інакше кажучи, окрема мова – це своєрідний інструмент відображення дійсності та матеріальна форма існування результатів цього процесу. «Різність» поглядів на світ, яку демонструють різні мови, дає підстави для констатації того факту, що, умовно кажучи, кількість мов прямо пропорційна кількості варіантів його концептуалізації, тобто картин світу. Мова, як слушно зазначає Т. Цив'ян, будучи дуже складною знаковою системою, що здатна самоналаштуватися, є єдиним кодом моделі світу, що наділений здатністю описати (перекодувати) будь-яку ситуацію: як розташовану поза мовою, так і в середині її (автометаопис) [10, с. 369]. У мові відбуваються процеси перетворення ментальних одиниць (структур ментального рівня) на значення, що становлять структури мовної свідомості, які є носіями сформованого в результаті пізнавальної діяльності етноодиниці спільного уявлення про світ: закріплені в значеннях різних слів і висловів, ці уявлення про світ у своїй сукупності утворюють відповідну єдину систему поглядів і установок, які різною мірою поділяються всіма носіями мови. Така єдина система поглядів і установок одержала назву «мовна картина світу». Мовні знаки – носії інформації (знань) – функціонують як репрезентанти (і продукти) психічних процесів, оскільки, як відомо, мова є механізмом формування і втілення (матеріалізації) думки. Тому мовні (поверхневі) структури фігурують як посередницькі (медіаторські) для процесів вивчення структур

когнітивних (глибинних). Між сферою мови і сферою когніції, які насправді є різними формами експлікації знань, є органічний взаємозв'язок, який полягає у тому, що слова як знаки понять вступають у взаємозв'язки тільки тоді, коли відповідні поняття є компонентами пропозитивних (суб'єкто-предиктаних) структур, утримуваних у закодованому вигляді в пам'яті людини, які існують як відображені людською свідомістю фрагменти позамовної дійсності. Знаки природної мови можна кваліфікувати як точки, крізь які можливе проникнення, занурення до найголовнішого механізму, який здійснює когнітивне опрацювання інформації, – внутрішньому ментальному лексикону людини. МКС перебуває у зв'язках із мовною свідомістю. Когнітологічний (культурологічний) підхід до розгляду проблематики, пов'язаної з мовною свідомістю, дає змогу констатувати наявність певного соціально-культурного простору, у межах якого відбувається взаємодія між мисленням, мовою і мовленням, результатом чого постають сформовані цією взаємодією ментальні образи як одиниці мовної свідомості, об'єктивація яких здійснюється за допомогою відповідних мовних засобів. Свідомість виявляє ознаки рівневої структурованості: на першому рівні виділяється мовна свідомість, що як складник входить до комунікативної свідомості, яка залучається до формування когнітивної свідомості відповідного національного утворення. Водночас виявлено підстави для виділення загальнолюдської та етнічної свідомості, співвідносних із певними ментальними універсаліями – спільною логіко-поняттєвою системою людини – (для першого типу) та відповідним етнічним простором (простором етнічної мови), де відбуваються процеси переплавлення одиниць ментального плану в одиниці плану вербального (для другого типу). Спираючись на це, можна вести мову про два типи концептуалізації довколишньої реальності. Перший тип становить загальнолюдський поняттєвий універсум. Йому протиставляється національний простір концептуалізованої дійсності, який характеризується такими аспектами світосприйняття, що визначаються специфікою функціонування відповідної культурно-мовної моделі членування світу. Для обох типів притаманне позиціонування людини як осереддя процесів концептуалізації. Крізь призму першого типу людина є членом кореляції «людина – людство», що ж до другого, то вона вступає в опозиційні відношення на лінії «людина – етнос». Формування національної мовної картини світу від-

бувається під впливом цілої низки факторів – географічного, історичного, культурного, релігійного (названі чинники є визначальними величинами також для процесів виникнення і становлення таких системних утворень, як національна психологія і національна мовна особистість (національний менталітет)). МКС є суб'єктивним образом реального, об'єктивного світу; така суб'єктивність визначається специфікою погляду на світ (світорозуміння) відповідної етноодиниці – творця і носія мови. Розгляд картини світу кожної мови відбувається із залученням до

цієї процедури даних фольклору, міфології, культури цього народу; причому інколи поняття картини світу кваліфікується навіть «як безпосереднє відображення психології народу» [9, с. 10].

Висновки і пропозиції. Отже, у концептуальній картині світу знаходять своє відображення результати людської діяльності, пізнавальних процесів, спрямованих на дослідження світу, знання та уявлення членів етносоціуму про навколишній світ, про себе в цьому світі і про світ у собі. Відображення цих знань і уявлень категоріями і формами певної мови формує мовну картину світу.

Література:

1. Бульгіна Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Москва, 1997. 576 с.
2. Верещагіна Т.О. Концептуальна картина світу у контексті міжкультурної комунікації. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2008. Вип. 24. Ч. 1. С. 137–141.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика. Київ. 2007. 262 с.
4. Кононенко Віталій. Концепти українського дискурсу: монографія. Київ–Івано-Франківськ, 2004. 248 с.
5. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. Харків, 1997. 129 с.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2005. 256 с.
7. Пікалова А.О. Вербалізація концепту людина в поетичних текстах Михайла Стельмаха : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2009. 20 с.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев, 1993. 192 с.
9. Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике. Москва, 2003. 224 с.
10. Цивьян Т.В. Категория демунивности в структуре новогреческого этноязыкового пространства. Славянское и балканское языкознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. Москва, 2003. С. 369–389.
11. Яковлева В.Б. Вербалізація концепту сім'я в українській мовній картині світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2008. 19 с.
12. Ясакова Н.Ю. Персональний статус суб'єкта в контексті способів репрезентації картини світу. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2008. Вип. 24. Ч. 4. С. 140–146.

References:

1. Bulyhyna T.V., Shmelev A.D. Yazykovaia kontseptualyzatsiia myra (na materyale russkoi hrammatyky). Linguistic conceptualization of the world (based on Russian grammar). Moscow, 1997. 576 p. [in Russian].
2. Vereshchahina T.O. (2008). Kontseptualna kartyna svitu u konteksti mizhkulturnoi komunikatsii [Conceptual picture of the world in the context of intercultural communication]. *Movni i kontseptualni kartyny svitu – Linguistic and conceptual pictures of the world*. Vip. 24. Ch. 1. S. 137–141. 2008. Vyp. 24. Ch. 1. S. 137–141. [in Ukrainian].
3. Zhaivoronok V.V. (2007). *Ukrainska etnolinhvistyka [Ukrainian ethnolinguistics]*. Kyiv. 262 p. [in Ukrainian].
4. Kononenko Vitalii (2004). *Kontsepty ukrainskoho dyskursu: monohrafiia. [Concepts of Ukrainian discourse: monograph]*. Kyiv – Ivano-Frankivsk. 248 p. [in Ukrainian].
5. Lysychenko L.A. (1997). *Leksyko-semantychna systema ukrainskoi movy. [Lexical and semantic system of the Ukrainian language]*. Kharkiv, 1997. 129 p. [in Ukrainian].
6. Maslova V.A. (2005) *Kohnytyvnaia lynhvystyka [Cognitive linguistics]*. Moscow, 2005. 256 p. [in Russian].
7. Pikalova A.O. (1993). Verbalizatsiia kontseptu liudyna v poetychnykh tekstakh Mykhaila Stelmakha [Verbalization of the concept of man in the poetic texts of Mikhail Stelmakh]: author's ref. dis. ... cand. philol. Science: 10.02.01. Kharkiv, 2009. 20 p. [in Ukrainian].
8. Potebnia A.A. (1993). *Mysl y yazyk [Thought and language]*. Kiev, 192 p. [in Ukrainian].
9. Uryson E.V. (2003). *Problemy yssledovaniya yazykovoii kartyny myra: Analohiia v semantike [Problems of research of a linguistic picture of the world: Analogy in semantics]*. Moscow, 2003. 224 p. [in Russian].
10. Tsyvian T.V. (2003). *Katehoryia demynutyvnyosti v strukture novohrecheskoho etnoiazykovoho prostranstva. Slavianskoe y balkanskoe yazykoznaneye. Chelovek v prostranstve Balkan. Povedencheskye*

stsenaryy u kulturnye roly. [The category of diminutivity in the structure of the modern Greek ethnolinguistic space. Slavic and Balkan linguistics. Man in the space of the Balkans. Behavioral scenarios and cultural roles]. Moscow. P. 369–389. [in Russian].

11. Yakovlieva V.B. (2008). *Verbalizatsiia kontseptu sim'ia v ukrainskii movnii kartyni svitu [Verbalization of the concept of family in the Ukrainian language picture of the world]: author's ref. dis. ... cand. philol. Science: 10.02.01. Kharkiv, 19 p. [in Ukrainian].*

12. Yasakova N.Yu. *Personalnyi status sub'iekta v konteksti sposobiv reprezentatsii kartyny svitu. [The personal status of the subject in the context of ways of representing the picture of the world]. Movni i kontseptualni kartyny svitu – Linguistic and conceptual pictures of the world. Kyiv, 2008. Issue. 24. Ch. 4. P. 140–146. [in Ukrainian].*